

ANADOLU AĞIZLARINDA İKEN ~ -KEN ZARF-FİİLİNİN KULLANIMI VE GÖREVLERİ

Dr. Mehmet AYDIN

1. Giriş

Türkçenin ekleşme sistemi içinde *-ken* zarf-fiil ekinin ayrı bir yeri vardır. Bu da *-ken* ekini ilgi çekici kılmaktadır. *-ken* zarf-fiili belki de bu farklılığının etkisiyle çeşitli çalışmalarda ele alınmıştır.

Kremana A. Hacılova "Türkçede İken'in Durumu ve Fonksiyonu (XIII.-XVI. yüzyıllarında)" başlıklı yazısında ekin nasıl ortaya çıktığını anlamaya çalışmış, çeşitli metinlerdeki farklı yazılış biçimlerini tespit etmiş ve hangi bağlamlarda kullanıldığını göstermiştir (Hacılova 1970: 1-8). Bu çalışmada esas olan XIII.-XVI. yüzyıllara ait olduğu kaydedilen Eski Anadolu Türkçesiyle Osmanlı Türkçesine ait metinlerdir.

Nuri Yüce de *Gerundien im Türkischen Eine morphologische und syntaktische Untersuchung* adlı çalışmasında *iken* zarf-fiiline çok geniş bir yer ayırmış, Hacılova'dan farklı olarak ekin hem Anadolu ağızlarıyla Türk şive ve lehçelerindeki değişik biçimlerini tespit etmiş ve hem de bu zarf-fiil ekinin söz dizimi açısından taşıdığı işlevleri belirlemiştir (Yüce 1973: 43-49).

Yüce'nin çalışmasında *iken* ~ *+ken* zarf-fiil ekinin şu değişik biçimleri yer almaktadır:

- a) *ıka / ike, uka / üke* ~ *+ka / +ke*
- b) *+karak / +kerek*
- c) *+kan(a) / +ken(e)*
- d) *+kanan / +kenen*
- e) *+kan*
- f) *ikenden*
- g) *içes* ~ *+çes*

h) +han(a), +gän(ä)

i) +kam / kām, +kañ / +käñ, +ka / +kâ, +kañız / +käñiz, +ka(lar) / +kä(lär)

j) -°şkan (a, +n) / -°şken(e, +n).

Hacılova'nın makalesinden ve Yüce'nin doktora tezinden bu yana uzunca bir süre geçmiş ve bu süre içerisinde birçok kaynak metin yayımlanmıştır. Aynı zamanda bu süre içinde Anadolu ağzlarından da birçok malzeme de derlenerek yayıma hazırlanmıştır.

Bu yüzden *-ken* eki öbür zarf-fiil ekleriyle birlikte özellikle Anadolu ağzları üzerinde biriken malzemenin yola çıkılarak Karahan (1996: 216-219) tarafından da değerlendirilmiştir. Burada da ekin *-ka/-ke*, *-kana/-kene*, *-kanı/-keni*, *-kene*, *-kenezleyin*, *-kanak/-kenek*, *-kanam/-kenem*, *-kanan/-kenen*, *-kenelicek*, *-kenlik*, *-kenelik*, *-kanları/-kenleri* biçimleri farklı ağzlarla ilgili yayımlardan tespit edilmiş ve bunların yapıları belirlenmiştir.

2. Türk dil bilgisi kitaplarında iken

iken ~ *-ken* zarf-fiilinin kökeni dil bilgisi kitaplarında farklı biçimlerde açıklanmıştır: Cevher fiilinin hâl zarf-fiili dilimizde bir *-ken* ekiyle temsil edilmektedir. Bunun doğrudan doğruya *er-mek* fiilinin şimdiki zaman sıfat-fiilinden geldiğini kabul ediyoruz (*er-geñ > i-ken > -ken*). Demek ki bu çekimsiz fiil burada sıfat-fiil anlamından zarf-fiil anlamına geçmiş bulunuyor (Banguoğlu 1974: 480). Böyle kolay kökenleme işleminin bu zarf-fiille ilgili soruları ortadan kaldırmadığı söylenebilir.

Ergin (1980: § 595) *iken*'i fiillerin birleşik gerindiumlarını yapan bir ek sayar. Ayrıca ekin ünlü uyumu dışında kalışına dikkat çekerek görülen geçmiş zaman, istek ve emir şekillerinin birleşik zarf-fiilinin kullanılmadığını ifade eder.

Eski Türkçede unvan bildiren, yer adlarında kullanılan ve zarf oluşturan *+kan* biçimi vardır. Bunu A. von Gabain bağımsız bir morfem sayma eğilimindedir. *kan* zaman bildiren cümle belirleyicisini sona erdirir; kaide olarak fiil köklerine değil isim soyluya benzeyen kelimelere gelir:

aşnu+kan "önce, eskiden, nihayet", *ançaginça+kan* "nihayet, bu arada (?,

amtı+kan "şimdilik, hemen şimdi", irte+ken "önce".

Ayrıca *kan* "-dan önce" anlamında -mazlı isim-fiillere gelir: örtlüg yirlerde takı aktınmaz+kan amtı ökünür men (U II 78, 42) "ateşli yerlerde (ateşlerle) akıp gitmeden önce, şimdi (günahlarımı) itiraf eder ve günahlarımdan pişmanlığımı bildiririm."

ermâz+kân'e benzeterek, olumlu bir er-ür+kân de teşkil edilir ki bu da *bar-ır "vardır" bar gibi, er-kân olmuştur (Gabain 1988: § 437).

Deny (1941: 908-918)'de de iken üzerinde çok durulur; bu dil biriminin kaynağı, kullanımı ve görevleri, farklı devir ve şivelerdeki biçimleri, iken'le ilişkili sayılabilecek başka birimler notlarla da desteklenerek anlatılır. Ancak Deny de iken <erken/ergen ilişkisinden emin gözükmemektedir (908). Burada ayrıca iken, erken/erki arasındaki biçim ve görev yakınlığının vurgulanması dikkat çekicidir.

Atabetü'l-Hakayık'ta (Yükneki 1951:48) geçen "biligsiz tirig erken atı ölüg" mısraındaki tirig erken biçimi farklı bir kaynaktan çıkmış olsa bile bu zarf-fiilin cevher filine bağlanabileceğini göstermektedir.

Kıpçakçada da bu zarf-fiil ekinin özellikle şimdiki zaman kipinde başlıyor-ken, keleyor-ken, keteyor-ken, yumruklayyor-ken *TZ. 75a* biçiminde kullanımı ilgi çekicidir (Karamanlıoğlu 1994: 148).

3. İken Zarf-Fiilinin Farklı Bir Biçimi

Aybastı ağzı (Aydın 1992) üzerinde çalışırken -ken zarf-fiil ekinin -ken/-han, -ken(e)/ -han(a) biçimleri yanında -ket /-hat biçimlerini tespit etmiş ancak özellikle -ket /-hat üzerinde durmamıştık: "Bolu'da bi gâvede otururmuş, gâvede oturuhat tayda kóyde imiş, gâvede oturuhat " (s. 122).

Öncelikle ekin -ket /-hat biçiminin öbürlerine eklenmesi gerekir. Ancak bu ekin sonundaki n~t değişimi nasıl açıklanabilir?. Caferoğlu (1963:29) n~t değişimini, zaman~zamat biçimini göstererek tek örnek olarak kaydetmiştir. Burada n ve t ünsüzlerinin boğumlanma noktalarını dikkate alınırsa böyle bir ünsüz değişiminin mümkün olabileceği anlaşılabilir.

4. İken zarf-fiilinin görevleri

Bir dil biriminin yapısı ve kökeni gibi kullanımı ve görevleri de önemlidir. Bu bakımdan -ken'in farklı bağlamlardaki görevlerini de belirlemek gerekir. Yüce ve Deny'de iken zarf-fiilinin kullanımı ve görevleri üzerinde de durulmuştur.

Dil bilgisi geleneğimizde zarf-fiilleri hâl ve zaman ifade edenler biçiminde bir sınıflandırma eğilimi vardır (Ergin 1980: § 595). Ancak iken zarf-fiili kullanıldığı bağlama göre hem zaman hem de hâl ifadesi taşıyabilir.

Deny iken zarf-fiilini anlam bakımından sınıflarken bu zarf-fiil grubunun öznesiyle (temel) cümlenin öznesinin aynı veya farklı oluşunu esas almaktadır (Deny 1941: 909). Yüce de iken zarf-fiilini benzer bir yaklaşımla ele almıştır (Yüce 1973: 43-49). Gerçekten de iken zarf-fiili özneleri aynı veya farklı, eş zamanlı veya ardışık iki hareketi anlatan fiili birbirine bağlayabilir. Böyle örneklere Anadolu ağzlarında da bolca rastlanır:

gemiden geçeyirken

kız takildum halata (Günay 1978: 213)

Rize ilinden derlenen bu örnekteki kullanımla Kıpçakçadaki kullanımlar arasındaki yakınlık da dikkat çekicidir. Ayrıca Rize ağzındaki -ka/-ke biçimleri bu ağzla Batı Anadolu ve Trakya ağzları arasındaki ilişkiyi de göstermektedir (Korkmaz 1956, Eckmann 1962 ve Katona 1969).

Ayrıca -ken zamandaş (=eş zamanlı) iki fiili de birbirine bağlayabilir:

birsi nebet bekleken birsi uyya (Korkmaz 1994:16)

Bu morfem isimlerin yalnız ve bulunma hâli ekli biçimlerinden zarf-fiil yapılarak bir çekimli fiile bağlayabilir.

"bu ayileñ var-ıkana ni nüzum vâdı da bāni aldıñ" dedim (Korkmaz 1956: 19).

gürgen tanirum seni

meşeye fidan ken

korkma sevdugum korkma

ben senun sevdan iken (Günay 1978: 221).

biz yolda iken yanımızdan geşti, kaçarken vuruldi (Eckmann 1962: 12).

Bu ekin getirildiği fiil biçimleriyle ikilemeler de oluşturulabilir. Böyle örneklere hem Türkiye Türkçesi yazı dilinde hem de Anadolu ağızlarında rastlanır:

durup dururken bayıldı, koşarken koşarken düştü vb. (Hatiboğlu 1981:34)

aşākān aşākān orei bi adam çıkmış "dan (Korkmaz 1956:23)

durup dururken "birden bire, aniden", koşarken koşarken "sürekli koştuğu için", aynı şekilde aşākān aşākān de "eşme işleminin sürekli tekrarlanması sonucunda" biçiminde anlamlandırılabilir.

Ancak *iken* Anadolu ağızlarında farklı bağlamlarda ve farklı görevlerle de kullanılmıştır. Kars ağızından derlenen bir metinde eski Türçedeki amtı-kan gibi şindi-ken biçiminde ama anlam bakımından farklı bir örnek vardır:

Zeynep bize etmeg yedürmedi, bize bakmadı, şindiken söyleyin (Ercilasun 1983: 220). Acaba bu örnekteki şindi-ken "o hâlde, öyleyse, " biçimlerinde anlamlandırılmaz mı?

Ayrıca gerek yazı dilindeki ve gerekse ağızlardaki de-r-ken üzerinde durulmaya değer bir kullanımdır. Zaten Deny de bu kullanıma dikkat çekmiştir: de-r-ken'deki de-mek manası, öyle zayıflamış olabiliyor ki bu ifade, bir kelamanın başında (bu sırada, bunun üzerine, işler bu hâldeyken, "à ce moment, là-dessus, sur ces entrefaites") manalarını veren zarflık bir tabir gibi bol bol kullanılıyor (Deny 1941: 913). Belki de-r-ken söylem belirleyicisi olarak da anlaşılabilir. Özbek, "Türkçe'de Söylem Belirleyicileri" başlıklı yazısında farklı kelime türlerinden oluşan söylem belirleyicilerini tespit etmiş ve sınıflamıştır (Özbek 1998: 37-47).

derken düşünmaga başladılar (Günay 1978: 221).

Derken çok küçük bir çocuk geldi ve sıraya tırmanmaya başladı (Erkman-Özil 1998: 137).

Özbek'in sınıflamasından yola çıkarak derken söylem kurma belirleyicisi biçiminde de anlaşılabilir. Belirleyici söylemden çıkarıldığında söz dizimi ve anlam bütünlüğü bozulmaz. Bu örneklerdeki derkenler de cümlelerden bağımsızdır. Bu bir anlam unsurunun görev unsuruna yani bir edata dönüşmesi-

dir. Ancak edata dönüşme sürecinin di-y-e de olduğu gibi tamamlanıp tamamlanmadığı tartışılabilir. Üstelik Türkçede bazı edatların umumiyetle zarf-fiil ekleriyle oluşturulduğu (Hacıeminoğlu: 1974: VI) düşünülürse böyle bir açıklama yabana atılamaz.

pâdişaim böyleyken böyle (Ercilasun 1983: 215). Burada da özellikle konuşma dilinde çok sık kullanılan bir ikileme vardır. Bu kalıp anlatım aynı zamanda böyle böyle biçiminde de karşımıza çıkar. Konuşucu daha önce anlattıkları üzerinde dinleyicinin ilgisini çekmek istediği zaman böyle bir kalıp anlatıma başvurabilir. Belki böyleyken "işte" ile karşılanabilir.

5. Sonuç ve Öneriler

Yaptığımız bu çalışma bizi şu sonuçlara ulaştırmıştır:

1. Anadolu ağzlarında iken ~-ken birçok farklı biçimde karşımıza çıkar. Üstelik bu morfem ağzların birçoğunda yazı dilimizin tersine ünlü uyumlarına da bağlanmıştır.

2. Cevher fiilinin zarf-fiili olan iken, fiillerin de birleşik zarf-fiillerini yapar. Ancak bu zarf-fiilin, sıklıkla ilgili bir sayım yapılmadığı hâlde fiillerin geniş zaman kipinden sonra çok sık kullanıldığı gözlenmiştir. Ayrıca bu morfemin geniş zaman kipinden sonra, düz geniş (özellikle) ve dar yuvarlak ünlüleri takip eden r'lerin düşmesine sebep olduğu da görülmüştür.

3. iken morfeminin tespit edilebilenler yanında tespit edilemeyen ilgi çekici biçimleri de vardır. Bu tespit işleminden sonra morfemin Anadolu ağzlarındaki dağılımına bakılabilir.

4. Bir malzeme bütünü belirlenerek iken morfemli grupların cümledeki işleyişi ve anlamı üzerinde çalışılabilir.

Bizim yapmaya çalıştığımız tasvirin amacı, *iken* morfemiyle ilgili tartışmaları sona erdirmek değil, yeniden başlatmak, hatta kıskırtmaktır. Bu yazımızda da uygun cevaplar bulamadıysak da sorular sormaya çalıştık.

Kaynaklar

- AYDIN, M. (1992). *Aybastı Ağı İnceleme-Metin-Sözlük* (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmalarında Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 122.
- BANGUOĞLU, T. (1974). *Türkçenin Grameri*, İstanbul, s. 480.
- CAFEROĞLU, A. (1963). "Anadolu Ağızları Konson Değişimleri", *TDAY Belleten*, Ankara, s. 27.
- DENY, J. (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, çev. A. Ulvi ELÖVE, s. 908-915.
- ECKMANN, J. (1962). "Kumanova (Makedonya) Türk Ağı", *Németh Armağanı*, Ankara, s. 125.
- EDİP AHMED YÜKNEKİ (1951). *Atebetü'l-Hakayık* (hız. Reşit Rahmeti ARAT), İstanbul, s. 48.
- ERCİLASUN, A. B. (1983). *Kars İli Ağızları (Ses Bilgisi)*, Ankara, 215-220.
- ERGİN, M. (1980). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, § 595.
- ERKMAN, F. -ÖZİL, Ş. (1998). *Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler*, İstanbul, s. 137.
- GABAIN, A. VON (1998). *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, Ankara, s. 121.
- GÜNAY, T. (1978). *Rize İli Ağızları (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Ankara, s. 185.
- HACIEMİNOĞLU, M. N. (1974). *Türk Dilinde Edatlar (En Eski Türkçe Metinlerden Zamanımıza Kadar) -Yazı Dilinde-*, İstanbul, s. VI.
- HACIOLOVA, A. K. (1970). "Türkçede İken'in Durumu ve Fonksiyonu (XIII. -XVI. Yüzyıllarında)", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XVIII, İstanbul, s. 1-8.
- HATİBOĞLU, V. (1981). *Türk Dilinde İkileme*, Ankara, s. 45.
- KARAHAN, L. (1996). "Anadolu Ağızlarında Kullanılan Bazı Zarf-fiil Ekleri", *Türk Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'a Armağan 1994*, XXXII/1-2, Ankara, s. 216-219.
- KARAMANLIOĞLU, A. F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara, s. 148.
- KATONA, L. K. (1969). "La Dialecte Turc de la Macédoine de L'Ouest", *TDAY Belleten*, Ankara, s. 153.
- KORKMAZ, Z. (1956). *Güney-Batı Anadolu Ağızları Ses Bilgisi (Fonetik)*, Ankara, s. 23.
- KORKMAZ, Z. (1963). *Nevşehir Yöresi Ağızları I. cilt Ses Bilgisi (Phonétique)*, Ankara, s. 191.
- KORKMAZ, Z. (1994). *Bartın Yöresi Ağızları*, Ankara, s. 16.
- ÖZBEK, N. (1998). "Türkçede Söylem Belirleyicileri", *Dilbilim Araştırmaları*, Ankara, s. 37-47.
- YÜCE, N. (1973). *Gerundien im Türkischen Eine morphologische und syntaktische Untersuchung*, Manz, s. 43-49.